

Ontstaangeschiedenis van de Hervormde Gemeente te Dongen

De komende maanden nemen wij u graag mee naar de ontstaangeschiedenis van de Hervormde gemeente Dongen, welke begint op 5 augustus 1618 met de bevestiging van Mr. Cornelius Lanius.

Voorwoord

Jarenlang was A.C.M. Zom archivaris in Dongen e.o. Zijn interesse voor de lokale geschiedenis blijkt uit een groot aantal studies.

Zo beschreef hij onder meer de geschiedenis van de protestantse kerk in 's Gravenmoer. Dit dorp viel onder de macht van de Staten van Holland sinds 1648 en daar werd de kerkelijke leer van het protestantisme streng doorgevoerd. Het aantal katholieken bleef er gering.

Dongen daarentegen viel onder de Baronie van Breda, die door de Prinsen van Oranje zelf werden bestuurd. Deze Oranjes waren veel 'rekkelijker' en toleranter naar de katholieken toe. Zij konden ook niet anders, aangezien de overgrote meerderheid van de inwoners van de Baronie, hun rooms-katholieke overtuiging behielden. Ook in Dongen was en bleef de meerderheid van de bevolking de traditionele kerk van Rome trouw. Mogelijk een gevolg van de Spaanse overheersing in deze regio's tot 1648, maar ook een sterke sociale verbondenheid met deze denominatie.

Ter gelegenheid van het 400 jarig bestaan van de N.H.K. (Nederlands Hervormde Kerk) in Dongen, schreef Zom een zeer uitvoerige studie. Daarbij maakte hij gebruik van allerlei archief stukken. In 1992 verscheen zijn studie in boekvorm in een kleine oplage. Uit die vier eeuwen lokale kerkgeschiedenis blijkt, dat de protestantse kerk vooral door armlastigheid werd geplaagd. Niet verwonderlijk, omdat het merendeel van de Dongense bevolking tot het Rooms Katholicisme behoorde. Zij waren als lokale gemeenschap in een ver verleden tegen de Reformatie van Luther, Calvijn, Huss en Zwingli gekant. De notabelen, het bestuur en de magistraten waren vrijwel allen van R.K.-huize.

In 1648 werd bij de Vrede van Münster bepaald, dat in alle Staten van Holland de N.H.K. de enige godsdienst zou zijn. Die kerkpolitiek was tot mislukken gedoemd in de Zuidelijke Nederlanden, waaronder de Baronie van Breda. Toch wisten enige dominees er in het jaar 1648 R.K. kerken over te nemen met steun van de Oranjes. Zo viel ook het R.K. Laurentius kerkgebouw in Dongen - uit omstreeks 1400 - in hun handen. Deze kerk bleek echter veel te groot voor het aantal gelovigen. Voortdurend bleef het noodzakelijke onderhoud ervan uit, ondanks de opbrengsten van huurders van delen van het kerkgebouw. Zo waren de Schout en Schepenen, het dorpsbestuur, maar ook de brandspuit en het politiekantoor lange tijd in het middenschip en de kerktoeren gevestigd. Ook waren er veel strubbelingen met het benoemen van dominees, pesterijen door 'papen' en moeizame lokale verhoudingen. Kortom kennis over het verleden van de kerkelijke geschiedenis kan helpen bij het verwerven van enig inzicht in de huidige situatie.

De beschrijving van 400 jaar N.H.K. in Dongen uit 1992 door Toon Zom bleef beperkt tot een kleine groep geïnteresseerden. Door deze vanaf nu in 'Samenspraak' opnieuw uit de doeken te doen, kunnen alle parochianen daar kennis van nemen. In deze heruitgave zijn alle bronvermeldingen achterwege gelaten, mede omdat in het Tilburgse archief intussen alle stukken een nieuwe nummering hebben ondergaan. De bewerking van de oorspronkelijke teksten van Toon Zom heeft Lucas van der Hoeven ter hand genomen.

DE HERVORMDE GEMEENTE TE DONGEN (deel 1)

A.M.C. Zom (archivaris) en Lucas van der Hoeven (sociaal wetenschapper).

Inleiding

Geologisch gezien maakt Dongen deel uit van een groot stuifzand gebied, dat via Loon-op-Zand - Nederlands zevende officieel erkende natuurpark - tot aan Waalwijk doorloopt. Vanaf de IJzertijd (10.000 tot 2.000 v.Chr.) zijn er archeologische vondsten gedaan in Dongen. De oudste vermelding van Dongen is in een akte uit 1281 aangetroffen. In dat jaar leent Willem van Hoorne en Altena, kasteelheer van Loon-op-Zand, een deel van het huidige grondgebied van Dongen uit aan Wouter Volckaert. Ten oosten van rivier de Donge vestigt deze Willem van Hoorne de 'heerlijkheid Dongen' in 1287. Beide delen van Dongen komen in de 14^{de}

eeuw in handen van Willem van Duvenvoorde. Hij verkoopt zijn kasteel en landerijen in 1350 aan zijn dochter Beatrijs en haar man Roelof van Dalem. Zij zijn daardoor de eerste 'Heer' en 'Vrouw' van de 'Heerlijkheid Dongen'. In 1629 staat er nog steeds een kasteeltje in Dongen, dat misschien wel op dezelfde plek heeft gestaan. Op de Brabantse zandgronden wonen vooral Rooms-Katholieken. Het gebied grenst drie kilometer ten noorden van Dongen aan de voormalige veen-, turfgronden. Die zijn ontstaan door de rivierafzetting van de Waal, Merwede en de Maas. De turf is afgegraven in de vroege Middeleeuwen en daardoor is een binnendijkse 'slagen-kanalen-landschap' ontstaan, dat uniek is voor Nederland. De dorpskernen rond de Heuvel en de Kerkstraat behoren tot de oudste delen van het dorp. De huizen en de kerk zijn er gebouwd op een smalle zandrug, een uitloper van de Loonse en Drunense Duinen. De huizen staan hoog en droog, er is voldoende drinkwater beschikbaar en rondom liggen vruchtbare akker- en weidegronden. Bovendien zijn er vlakbij veengronden om turf te steken, dat als brandstof dient. Het aantal inwoners is waarschijnlijk heel gering geweest, mogelijk slechts enige tientallen.

Katholieke kerk in Dongen

De éérste Rooms Katholieke Laurentiuskerk in Dongen werd gebouwd op de restanten van een kleine kapel uit 1400, die omstreeks 14 meter bij 6 meter grondoppervlakte had. In de loop van de vijftiende eeuw is de huidige Oude Kerk over de afgebroken kapel gebouwd. In een oud kerkelijke archiefstuk van het bisdom Luik blijkt dat de er sprake is van de oprichting van een stichting voor het laten lezen van missen enkele keren per week aan het hoofdaltaar binnen de Dongense parochie. Onder de tachtigjarige oorlog heeft het kerkgebouw zeer zware schades ondervonden. Tussen 1640 en 1644 werd het verwoeste middenschip ook al eens herbouwd.

Politiek en religie aan het begin van het Twaalfjarig bestand.

De scheiding tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Tachtigjarige oorlog vindt haar oorsprong in de Unie van Utrecht in 1579. Deze unie komt tot stand nadat enige gewesten zich aaneen sloten om gezamenlijk de Spanjaarden ons land te verjagen. Tevens regelden zij enige staatkundige zaken, zoals defensie, belastingen en godsdienst. Vooral de 'vrijhandel' is van groot belang voor de nieuwe staat, hetgeen botst met het absolutistische karakter van de Spaanse koning en zijn regering. De Spaanse overheid houdt weinig rekening met de rechten en privileges van haar onderdanen. Hoge edelen worden nauwelijks betrokken bij de Spaanse landsregering. Een vreemdeling als Granvelle daarentegen lijkt een over een beslissende stem te beschikken. In de lagere geledingen binnen de gewesten streven lokale bestuurders naar intrekking van de plakaten tegen de ketterij en opheffing van de geloofsvervolging. Deze eenheid van de Nederlandse gewesten wordt aangetast door een aantal zuidelijke gewesten, die zich aaneensluiten in de Unie van Atrecht in 1579. Door ondertekening daarvan stellen deze gewesten zich weer onder de gehoorzaamheid van de Spaanse koning. Maar bovenal is het behoud van de Rooms-Katholieke godsdienst een belangrijke drijfveer tot het ondertekenen van de unie van Atrecht.

In dit kader is het begrijpelijk, dat de noordelijke gewesten, die zich in een verdedigend verbond aaneen sluiten, in het "ware" nieuwe geloof een samenbindende kracht zoeken. Toch blijft de regeling op het punt van religie een zaak van ieder gewest afzonderlijk. Zo wordt op 23 januari 1579 de Unie van Utrecht door een aantal noordelijke provincies ondertekend. Ofschoon niet met die opzet in het leven geroepen, wordt dit traktaat nadien een staatsrechtelijk document, waarop het blijvend verbond van de latere Republiek der Verenigde Provinciën zal berusten.

De omvang van het grondgebied van de Unie van Utrecht verandert in de loop der jaren, al naar gelang de positie van de Staatse huurlegers terreinwinst of -verlies behalen. De frontlijn loopt meestentijds dwars door de gewesten, die zich vanwege de voortdurende oorlogshandelingen, noch bij de ene noch bij de andere unie hebben aangesloten. In 1607 loopt deze frontlijn, voor wat het huidige Noord-Brabant betreft, van Bergen op Zoom naar Grave, waarbij de stad Breda in Staatse en de stad 's Hertogenbosch in Spaanse handen is. De oorlogsmoeheid aan beide zijden van het front. Beide partijen onderhandelen dan over een wapenstilstand van twaalf jaar. De ondertekening van deze overeenkomst vindt plaats op 9 april 1609 in Antwerpen.

De belangrijkste bepalingen van dit vredetraktaat gaan over het grondgebied en religie. Over de territoria komt men overeen, dat de wapenstilstand zal worden gehandhaafd onder het gezag van de Noordelijke of Spaanse troepen. Spanje verlangt

echter wel een 'beperkte' vrijheid voor de katholieken in de Hollandse gewesten. De Staten Generaal van de Verenigde Provinciën weigert hieraan tegemoet te komen. Wel erkent zij de vrijheid van religie in haar gebieden door in te stemmen met de handhaving van een kerkelijke status quo.

Aan de handhaving ervan, wordt alom getwijfeld. Onmiddellijk na het ingaan van het twaalfjarig bestand proberen zowel katholieken als protestanten hun posities te handhaven, maar liever nog uit te breiden. Ook de Hervormde gemeente van Dongen ondervindt de gevolgen van deze spanningen.

Dongen in de classis Breda.

De oudste acten van de Dongense kerkeraad dateren uit 1674. Wel bevinden zich enige historische stukken in het archief van de classis Breda. Daaruit blijkt dat deze is ontstaan in 1614 na een afsplitsing van de classis in Dordrecht. Van de eerste twee jaren van haar bestaan zijn geen geschreven stukken bewaard gebleven. Vanaf 31 augustus 1616 zijn er notulenboeken van de classicale vergaderingen bewaard gebleven. De classis Breda telt in 1614 slechts zes hervormde gemeenten: Breda, Terheijden, Gilze en Chaam, Zundert, Leur en Oosterhout. In 1616 wordt Dinteloord daaraan toegevoegd en Roosendaal volgt in 1618. De grote uitbreiding van de classis vindt plaats tussen 1644 en 1653, als veel dorpen in de Baronie van Breda, na de vrede van Munster in 1648, worden voorzien van een predikantsplaats.

In Dongen is er tot 1616 geen sprake van een hervormde gemeente met een predikanten plaats. Wel zal er een kerkenraad aan de gemeente leiding hebben gegeven. Het eerste beschikbare verslag van dat college is gedateerd op 10 februari 1619.

Op de Heuvel ligt ook een pand waar de eerste protestantse gelovigen voor hun diensten bijeenkwamen. Daartoe werd er een kamer gehuurd in het huis van Jacob Lambrechts Vermeulen en Jenneke Andries-dochter. Zij verhuren een vertrek aan het westzijde van hun huis, waarvan in het contract staat: "daerinne nu jegenwoordich de predicant des heijligen Evangeliums deselve ghemeente Godes heijlighe sijn leerende ende vercondigende". In het gemeente archief is een contract te vinden, waarin de verlenging van de huur met een jaar, van mei 1619 tot 30 april 1620. De huurprijs bedraagt 13 Rijns gulden te voldoen in twee termijnen, de eerste termijn op 30 oktober en de tweede termijn op 30 april.

Dan verlengen enige ouderlingen en een diaken het contract voor de huur van een kerkruimte. Er woont slechts een beperkt aantal hervormden in Dongen. Hun aantal is echter zo gering, dat zij geen voldoende geld bijeen kunnen brengen om een predikant te onderhouden. Evenmin wordt aan hen een toelage uitgekeerd door de landsoverheid ten behoeve van een predikant. Toch besteedt de classis Breda ruim aandacht aan deze kleine gemeente. Deze besluit in haar vergadering van 2 november 1616, om "die van Dongen", zolang zij géén predikantsgagel ontvangen, jaarlijks een bedrag van 10 gulden per gemeente te verstrekken. Een totaalbedrag van 60 gulden te beginnen in 1617. Met dat geld kunnen de Dongenaren de kosten van de predikanten betalen. Toch schiet deze regeling te kort voor de Dongense protestantse gemeenschap. Tijdens de classicale vergadering van 18 april 1618 te Zundert overhandigt de Oosterhoutse predikant Plancius een brief, die afkomstig is van de schout van Dongen. Daarin wordt de classis verzocht te bewerkstelligen dat er een predikant wordt aangesteld. De classis ziet geen mogelijkheid om aan dit verzoek te voldoen en blijft vasthouden aan haar eerder genomen besluit tot een jaarlijkse uitkering van 60 gulden. Wel beslist zij, dat dit geld besteed mag worden aan Cornelius Jansen, die als voorganger wordt aangesteld. Bovendien mag hij kinderen dopen. Ook belooft de classis om financiële bijstand te verwerven van prins Maurits, de hoogste regent in de baronie van Breda. Over het aantal hervormden in Dongen geven de notulen van de classis geen duidelijkheid. Meer inzicht blijkt uit de visitatierapporten van het bisdom Antwerpen in het begin van de 17de eeuw. Daarin

wordt vermeld:

1614: Weinig kettters, slechts 5 of 6 gaan naar de predicaties van de kettters.

1615: Weinig kettters, slechts 7 of 8 gaan naar ketterse predikaties

1616: 6 of 7 ketterse families.

1617: Een predikant houdt hier predikaties.

1619: 40 kettters. Een predikant uit Breda komt hier prediken.

1620: 35 kletters.
1631: 30 kletters.

Mr. Cornelius Jansen.

Van oorsprong is Cornelis Jansen geen predikant. Hij werkt tot 1617 als medicus in Willemstad. Klaarblijkelijk trekt het ambt van predikant hem toch meer. Op 29 maart 1617 verzoekt hij de classis, om een voorbereidend examen af te mogen leggen. Zo kan hij de bevoegdheid tot het predikambt verwerven. De classis stelt hem daartoe in de gelegenheid onder voorwaarde, dat zij niet aan hem gebonden wil zijn. Daardoor kunnen andere predikanten niet worden benadeeld. Op 20 mei 1617 legt Cornelius Jansen examen af met een predicatie die is gebaseerd op de tekst van de Philippenzen-II vers 13: "Werckt U selfs salicheijt in vreesen ende in leeven, want 't is Godt die in ons werckt den wil ende 't volbrengen, nae sijn welbehaegen". Mr. Cornelius slaagt voor dit examen en daarom wordt het hem toegestaan predicaties te houden. Bovendien mag hij als toehoorder de classische vergaderingen bijwonen, om zo het "ordinem ecclesiarum" (kerkorde) te leren kennen. Zijn bevoegdheden zijn duidelijk beperkt en minder dan van gevestigde predikanten. Niettemin wordt hij in april 1618 aanbevolen bij de Hervormde gemeenschap te Dongen. Cornelius Jansen is blijkbaar goed in de smaak gevallen. De Hervormde gemeente dient op 1 augustus 1618 een beroepingsbrief van Cornelius Jansen in bij de classis. Nadat de Classis de stadhouder en de secretaris van Dongen over dit beroep heeft geraadpleegd en nadat ook Jansen zelf is gehoord, keurt zij het beroep goed. Maar zodra als zij de goedkeuring heeft uitgesproken, dringen stadhouder en secretaris van Dongen erop aan, dat Mr. Cornelius al op 5 augustus 1618 wordt bevestigd. Dat roept wel enkele problemen op, want de nieuw beroepen predikant is geen lid van de classis. Daar dient hij eerst een peremptoir examen voor af te leggen en een propositie te doen. Een en ander 'wordt staande de vergadering geregeld. Dan besluit de classis - "hoewel dit seer ongeerne" - dat dominee Verhoeven uit Zundert hem op 5 augustus 1618 in Dongen in zijn ambt zal bevestigen. Vanaf die tijd heet Cornelius Jansen, 'Cornelius Lanus'. Met de bevestiging van Lanus in Dongen zijn de problemen voor deze gemeente toch nog niet opgelost.

De beroeping naar Dongen is nog niet goedgekeurd door de Prins en evenmin wordt er door hem een predikantsgage verstrekt. Op 23 oktober 1618 vraagt Cornelius Lanus de classis of er alsnog een goedkeuring door prins Maurits is verkregen voor zijn vestiging in Dongen. De Classis adviseert hem dan om in Breda of Oosterhout te gaan wonen. Tevens meldt de classis dat zijn verzoek tot een predikantstraktement op de agenda van de provinciale synode is geplaatst. In Dongen zijn de gelovigen met dat advies niet gelukkig. Zij sturen twee afgevaardigden naar de classis die verzoeken dat Lanus zich toch in Dongen zou mogen vestigen. Om hun wens kracht bij te zetten, beloven zij om voor 11 november met Lanus over zijn salaris te zullen overleggen. De classis gaat hierop akkoord.

Voor haar bijeenkomsten van de gereformeerden heeft de kerkenraad een kamer gehuurd aan de westkant van het huis van Jacob Lambrechts Vermeulen en zijn vrouw Janneke Andries dochter. Dit huis stond aan de Heuvel te Dongen. Ook na het vertrek van Lanus wordt deze kamer op 10 januari 1619 nogmaals voor een jaar gehuurd vanaf mei 1619 tot april 1620. De huurprijs bedraagt 12 Rijngulden per jaar. Zo heeft Dongen moeizaam de eerste predikant verworven. Lang hebben zij niet van zijn diensten gebruik gemaakt. Het is zelfs de vraag of Lanus zich nog de moeite heeft getroost om naar Dongen te verhuizen, want eind 1618 wordt hij naar Chaam beroepen. Op 20 januari 1619 volgt zijn bevestiging te Chaam.

De "terugkeer" van Cornelius Lanus.

Na het vertrek van Lanus als predikant raakt de Hervormde gemeente in Dongen in problemen. De bediening door predikanten uit omliggende gemeenten laat veel te wensen over. De financiële zorgen ontstaan doordat er uitgaven ten behoeve van het kerkgebouw dienen te worden gemaakt. In de kerkenraad wenst een aantal leden te worden vervangen. "Op 31 oktober 1619 staat het water kennelijk aan de lippen. Dan verschijnen Jacob van der Wee en Jan de Roij namens de Dongense gemeente in de vergadering van classis met het verzoek om voor de gerezen problemen oplossingen te bieden. Aan een betere bediening door predikanten en de verkiezing van nieuwe leden voor de kerkenraad belooft de classis mee te werken. De financiële zorgen kan de classis echter niet wegnemen, omdat zij zelf over onvoldoende fondsen beschikt.

Vrede van Munster

In **1648** wordt de **vrede van Munster** gesloten. Het betekent het einde van de tachtigjarige oorlog en de erkenning van Republiek. Maar tevens ook een formeel verbod op katholieke erediensten ('paapse stoutigheden') in de Baronie van Breda, het eigendom van de Oranjes. In 1648 dienen alle kerken, kapellen en pastorieën van de rooms-katholieken aan de protestanten te worden overgedragen. Dat vormde een dramatische situatie. Want de roomse meerderheid van de bevolking van Dongen hadden juist in het daaraan voorafgaande jaar de restauratie van hun kerk voltooid. *Wordt vervolgd .....*